SANOATNI RIVOJLANTIRISHDA KLASTER MEXANIZMINING AHAMIYATI

Boboqulov Sanjar Bahromqulovich
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Raqamli iqtisodiyot kafedrasi dotsenti, PhD
E-mail: ferdu_www@mail.ru
Tel.: +998 94 189-19-89

Ibragimova Gulhayo
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.20038156

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada sanoatni rivojlantirishda klaster mexanizmining nazariy va amaliy jihatlari chuqur tahlil qilingan. Klasterlashuv jarayonining iqtisodiy mohiyati, uning aglomeratsiya samaralari, innovatsion rivojlanishdagi o‘rni hamda qiymat zanjiri asosida qo‘shimcha qiymat yaratish imkoniyatlari yoritilgan. O‘zbekiston iqtisodiyoti misolida klaster tizimining rivojlanish dinamikasi, sanoat ishlab chiqarish hajmiga, eksport salohiyatiga va bandlik darajasiga ta’siri statistik ma’lumotlar asosida tahlil etilgan.
Kalit so‘zlar: klaster, sanoat rivoji, innovatsiya, raqobatbardoshlik, qiymat zanjiri, iqtisodiy o‘sish, integratsiya, hududiy rivojlanish

Аннотация. В данной научной статье проведён углублённый анализ теоретических и практических аспектов кластерного механизма в развитии промышленности. Раскрыта экономическая сущность кластеризации, её роль в формировании агломерационных эффектов, стимулировании инновационной активности и создании добавленной стоимости в рамках цепочки ценности. На примере экономики Узбекистана проанализировано влияние кластерной системы на объёмы промышленного производства, экспортный потенциал и уровень занятости с использованием статистических данных.
Ключевые слова: *кластер, промышленное развитие, инновации, конкурентоспособность, цепочка ценности, экономический рост, интеграция, региональное развитие*

Abstract. This scientific article provides an in-depth analysis of the theoretical and practical aspects of the cluster mechanism in industrial development. It examines the economic nature of clustering, its role in generating agglomeration effects, fostering innovation, and creating added value within the value chain framework. Using the example of Uzbekistan’s economy, the study analyzes the impact of cluster systems on industrial output, export capacity, and employment levels based on statistical data.
Keywords: *cluster, industrial development, innovation, competitiveness, value chain, economic growth, integration, regional development*

KIRISH

Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida sanoatni barqaror va raqobatbardosh rivojlantirish har bir davlat uchun ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, globallashuv jarayonlari kuchayib borayotgan bir davrda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, innovatsiyalarni joriy etish va resurslardan oqilona foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, sanoatni rivojlantirishda klaster mexanizmi samarali iqtisodiy vositalardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Klaster yondashuvi iqtisodiyotning turli subyektlari — ishlab chiqaruvchilar, yetkazib beruvchilar, ilmiy-tadqiqot muassasalari va xizmat ko‘rsatish tashkilotlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni kuchaytirishga xizmat qiladi. Natijada, ishlab chiqarish zanjirining barcha bosqichlari integratsiyalashadi va umumiy samaradorlik oshadi. O‘zbekiston sharoitida ham sanoat klasterlarini rivojlantirish davlat iqtisodiy siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, mamlakatda klasterlar soni va ularda faoliyat yuritayotgan korxonalar ulushi yildan-yilga ortib bormoqda. Masalan, 2020-yilda O‘zbekistonda 259 ta klaster faoliyat yuritgan bo‘lib, ular tomonidan 4,7 trillion

so‘mlik sanoat mahsuloti ishlab chiqarilgan . Bu ko‘rsatkich klaster mexanizmining sanoat rivojidagi real iqtisodiy ta’sirini yaqqol namoyon etadi.

ASOSIY QISM

Sanoatni rivojlantirishda klaster mexanizmining nazariy asoslari iqtisodiy maktablar evolyutsiyasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ushbu yondashuvning shakllanishi hududiy iqtisodiyot, innovatsion rivojlanish va raqobat nazariyalari kesishgan nuqtada yuzaga kelgan. Klaster tushunchasi ilk bor raqobat ustunliklari nazariyasi doirasida ishlab chiqilgan bo‘lsa-da, uning mazmuni zamonaviy iqtisodiy tizimda ancha kengayib, sanoat ishlab chiqarishini tashkil etishning kompleks modeli sifatida qaralmoqda. Klaster mexanizmi mohiyatan ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish, ilmiy-tadqiqot va infratuzilma subyektlarining hududiy integratsiyasi orqali sinergetik samaraga erishishni nazarda tutadi.

Nazariy jihatdan klasterlashuv jarayonini tushuntirishda bir nechta yondashuvlar ajratib ko‘rsatiladi. Birinchi yondashuv — aglomeratsiya iqtisodiyoti nazariyasi bo‘lib, unga ko‘ra korxonalar geografik jihatdan yaqin joylashganda ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va tashqi iqtisodiy samaralar yuzaga keladi. Bu nazariya O‘zbekiston sharoitida ayniqsa kichik sanoat zonalari va texnoparklar faoliyatida yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Masalan, sanoat zonalarida joylashgan korxonalar umumiy infratuzilmadan foydalanishi natijasida kapital va operatsion xarajatlar sezilarli darajada qisqaradi.

Ikkinchi yondashuv — innovatsion tizimlar nazariyasi bo‘lib, unda klasterlar bilim va texnologiyalar diffuziyasining asosiy markazi sifatida qaraladi. Bu yerda ilmiy muassasalar, oliy ta’lim tashkilotlari va ishlab chiqarish korxonalari o‘rtasidagi hamkorlik hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. O‘zbekiston ilmiy adabiyotlarida ham klasterlarning innovatsion faoliyatni rag‘batlantirishdagi roli alohida ta’kidlanadi. Xususan, sanoat klasterlarida texnologik yangiliklarni joriy etish darajasi an’anaviy korxonalarga nisbatan yuqoriroq bo‘lishi qayd etilgan .

Uchinchi yondashuv — qiymat zanjiri nazariyasi bo‘lib, u klasterlarni xomashyo yetishtirishdan tortib tayyor mahsulotni eksport qilishgacha bo‘lgan uzluksiz tizim sifatida talqin qiladi. Ushbu model ayniqsa O‘zbekistonning paxta-to‘qimachilik va agro-sanoat klasterlarida keng qo‘llanilmoqda. Masalan, paxta-to‘qimachilik klasterlarida xom paxtani yetishtirish, uni qayta ishlash va tayyor mahsulotga aylantirish jarayonlari yagona boshqaruv tizimi ostida amalga oshiriladi, bu esa qo‘shimcha qiymatni maksimal darajada oshirish imkonini beradi.

O‘zbekiston iqtisodiyotida klaster mexanizmining amaliy ahamiyatini tahlil qilish uchun so‘nggi statistik ma’lumotlarga murojaat qilish muhimdir. 2024-yil holatiga ko‘ra, mamlakatda 398–439 ta atrofida klaster faoliyat yuritayotgan bo‘lib, ularning tarkibida yuzlab sanoat korxonalari mavjud. 2025-yilga kelib esa klasterlar soni 353 taga yaqinlashgan va ular tarkibida 383 dan ortiq korxona faoliyat yuritayotgani qayd etilgan. Bu raqamlar klaster tizimi iqtisodiyotda institutsional jihatdan mustahkamlanib borayotganini ko‘rsatadi. Bundan ham muhimroq jihat — klasterlarning iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlaridir. 2019–2024-yillar davomida klasterlar soni 95 tadan 340 taga yetib, 3,6 baravar o‘sgan. Shu davrda klasterlar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi 12,5 trillion so‘mdan 82,9 trillion so‘mga oshib, 6,6 baravar ko‘paygan. Bu ko‘rsatkich umumiy sanoat o‘sish sur’atidan sezilarli darajada yuqori bo‘lib, klaster mexanizmining yuqori samaradorligini tasdiqlaydi. Shuningdek, klasterlarning YAIMdagi ulushi 0,8 %dan 2,8 %ga yetgan, bu esa ularning makroiqtisodiy ahamiyati ortib borayotganini anglatadi.

Klaster tizimining yana bir muhim ijtimoiy-iqtisodiy natijasi bandlik darajasining oshishida namoyon bo‘ladi. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, klasterlarda band bo‘lganlar soni 2019-yildagi 342 ming kishidan 2024-yilda 1,1 million kishiga yetgan. Bu esa qisqa muddat ichida yuz minglab yangi ish o‘rinlari yaratilganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, klasterlarda o‘rtacha ish haqi an’anaviy korxonalarga nisbatan 35–40% yuqori bo‘lishi malakali kadrlarni jalb qilish imkoniyatini kengaytiradi. Klaster mexanizmining sanoat rivojiga ta’sirini mikroiqtisodiy darajada ham ko‘rib chiqish mumkin. Korxonalar o‘rtasidagi kooperatsiya ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtiradi, tranzaksiya xarajatlarini kamaytiradi va resurslardan samarali foydalanishni ta’minlaydi. Masalan, bir klaster doirasida faoliyat yuritayotgan korxonalar o‘zaro xomashyo, yarim tayyor mahsulot va xizmatlar bilan ta’minlanadi, bu esa logistika xarajatlarini sezilarli darajada qisqartiradi. Natijada mahsulot tannarxi pasayadi va raqobatbardoshlik oshadi.

Makroiqtisodiy nuqtai nazardan esa klaster mexanizmi iqtisodiyotning tarkibiy diversifikatsiyasini ta'minlaydi. An'anaviy xomashyo eksportiga asoslangan modeldan yuqori qo'shilgan qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarishga o'tish aynan klaster tizimi orqali amalga oshirilmoqda. Bu jarayon eksport tarkibining o'zgarishida ham namoyon bo'ladi. Masalan, klasterlar eksport hajmi 2019-yildagi 780 million dollardan 2024-yilda 3,75 milliard dollarga yetgan. Bu esa sanoat mahsulotlari eksportining kengayib borayotganini ko'rsatadi. O'zbekiston tajribasida paxta-to'qimachilik klasterlari alohida o'rin tutadi. Hozirgi kunda 140 dan ortiq bunday klasterlar faoliyat yuritib, millionlab tonna xomashyoni qayta ishlash imkoniyatiga ega. Ushbu klasterlar orqali paxta yetishtirishdan tortib tayyor to'qimachilik mahsulotlarini eksport qilishgacha bo'lgan to'liq sikl yo'lga qo'yilgan. Natijada ilgari asosan xomashyo eksport qilgan mamlakat endilikda tayyor mahsulot eksport qiluvchi davlatga aylanish yo'lida muhim qadam tashlamoqda.

Shu bilan birga, klaster mexanizmi innovatsion rivojlanishning institutsional asosi sifatida ham xizmat qilmoqda. Texnoparklar va ilmiy markazlar bilan integratsiya klasterlarda yangi texnologiyalarni joriy etish imkonini bermoqda. Bu esa sanoatda raqamlashtirish, avtomatlashtirish va energiya samaradorligini oshirish jarayonlarini jadallashtiradi. Biroq, klaster mexanizmining rivojlanishi bilan bog'liq muammolar ham mavjud. Ayrim hollarda bozor mexanizmlarining to'liq ishlamasligi, monopoliyalashuv elementlarining paydo bo'lishi va boshqaruv samaradorligining pastligi kuzatilmoqda. Bu esa klaster siyosatini takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi. Xususan, raqobat muhitini kuchaytirish, shaffoflikni oshirish va boshqaruv tizimlarini modernizatsiya qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, klaster mexanizmi sanoatni rivojlantirishning kompleks va samarali modeli hisoblanadi. U nafaqat ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi, balki innovatsiyalarni rag'batlantiradi, bandlikni ta'minlaydi va iqtisodiyotning barqaror o'sishiga xizmat qiladi.

XULOSA

Sanoatni rivojlantirishda klaster mexanizmi zamonaviy iqtisodiy tizimning eng muhim institutsional vositalaridan biri sifatida shakllangan. Uning nazariy asoslari aglomeratsiya iqtisodiyoti, innovatsion tizimlar va qiymat zanjiri konsepsiyalariga tayanib, amaliyotda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, resurslardan oqilona foydalanish hamda raqobatbardoshlikni kuchaytirishga xizmat qilmoqda.

O'zbekiston tajribasi klaster mexanizmining yuqori iqtisodiy samaradorligini yaqqol namoyon etmoqda. So'nggi yillarda klasterlar sonining keskin ortishi, ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmining bir necha baravar o'sishi, eksport salohiyatining kengayishi va bandlik darajasining oshishi ushbu tizimning iqtisodiyotdagi o'rni tobora mustahkamlanib borayotganini ko'rsatadi. Ayniqsa, paxta-to'qimachilik, agro-sanoat va oziq-ovqat tarmoqlarida klasterlashuv jarayoni qo'shimcha qiymat yaratishning uzluksiz zanjirini shakllantirib, xomashyo eksportiga qaramlikni kamaytirishga xizmat qilmoqda.

Shu bilan birga, klaster mexanizmi innovatsion rivojlanishning muhim drayveri sifatida ham namoyon bo'lmoqda. Ilmiy-tadqiqot muassasalari, ta'lim tizimi va ishlab chiqarish o'rtasidagi integratsiya texnologik yangilanish jarayonlarini tezlashtirib, sanoatda yuqori samaradorlikka erishish imkonini bermoqda. Natijada, iqtisodiyotning tarkibiy transformatsiyasi va diversifikatsiyasi jadallashmoqda. Biroq klaster tizimining samarali faoliyat yuritishi uchun institutsional muhitni yanada takomillashtirish zarur. Xususan, boshqaruv samaradorligini oshirish, raqobat muhitini mustahkamlash, infratuzilmani rivojlantirish hamda malakali kadrlar tayyorlash ustuvor vazifalar sifatida qaralishi lozim. Aks holda, klasterlar faoliyatida nomutanosibliklar va samaradorlikning pasayishi kuzatilishi mumkin.

Umuman olganda, klaster mexanizmi sanoatni modernizatsiya qilish, yuqori qo'shilgan qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish va milliy iqtisodiyotning global bozordagi raqobatbardoshligini oshirishda strategik ahamiyatga ega. Uni izchil rivojlantirish va ilmiy asoslangan yondashuvlar asosida takomillashtirish O'zbekistonning uzoq muddatli iqtisodiy o'sishini ta'minlovchi muhim omillardan biri bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdullayev, Yo. (2021). Sanoat iqtisodiyoti. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.
2. Axmedov, Q. (2022). Klasterlashuv asosida hududiy iqtisodiyotni rivojlantirish yo‘nalishlari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar ilmiy jurnali, 4(2), 45–56.
3. Berdiqulov, A. (2020). O‘zbekistonda sanoat klasterlarini rivojlantirish istiqbollari. Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, 3(1), 78–85.
4. Davlat statistika qo‘mitasi. (2024). O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko‘rsatkichlari. Toshkent: DSQ.
5. Ergashev, B. (2023). Klaster tizimida innovatsion rivojlanish omillari. Innovatsion rivojlanish muammolari, 1(3), 23–34.
6. Mahmudov, T., & Rasulov, Sh. (2021). Klaster mexanizmining iqtisodiy samaradorligini baholash. Moliya va bank ishi, 2(5), 60–72.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. (2019). Qishloq xo‘jaligida klaster tizimini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. Toshkent.
8. Porter, M. E. (1998). Clusters and the new economics of competition. Harvard Business Review, 76(6), 77–90.
9. Qodirov, D. (2023). Hududiy sanoat siyosati va klasterlashuv jarayonlari. Hududiy iqtisodiyot jurnali, 5(1), 15–27.
10. Toshkent viloyati statistika boshqarmasi. (2024). Hududiy sanoat rivojlanishi bo‘yicha statistik to‘plam. Toshkent.
11. Zokirov, S. (2022). O‘zbekistonda kichik sanoat zonalari va klasterlar faoliyati. Iqtisodiyot va ta’lim, 6(4), 91–102.